

ÖN TÜRKÇEDE ÜNSÜZ YİTİMİ

TALÂT TEKİN

Altay dilleri bilgini Poppe, "Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri" adlı eserinde¹, Ön Türkçede (Alm. *Vortürkisch*, İng. *Pre-Turkic*) meydana gelen özel bir seslik (*phonetic*) gelişmeden söz eder. Bu seslik gelişme, söz içinde bulunan bir ünsüz takımındaki ilk ünsüzün yitimidir. Daha açık olarak, Ana Altayca söziçi (*medial*) ünsüz takımı **kt* Ana Mongolcada *gt / gt* ünsüz takımına değişmiş, Ön Türkçede ise, söz sonundaki zayıf ya da tonsuz ünlünün de yitimi ile, *-t* olmuştur (bkz. s. 89). Poppe, bu seslik gelişme için şu iki örneği verir: Mo. *baġta-* "hineingehen, hineinpassen, genug Platz haben" = ET (Eski Türkçe) *bat-* "sinken, versinken", Mo. *aġta* "kastriertes Pferd, Wallach" = ET *at* "Pferd" (s. 89).

Bu seslik gelişme, doğruluğu başka örneklerle kanıtlanabilirse, Altay dilleri teorisi için son derece önemlidir. Bu türden bir söz denklikleri dizisi Altay dillerinin soyca akrabalığı için ayrı ve çok güçlü başka bir kanıt olurdu. Bunun içindir ki Altay dilleri teorisine karşı olan bazı dilciler Poppe'nin bu etimolojilerine şüphe ile bakmışlardır. Örneğin Doerfer, bu etimolojilerden ikincisinin, önce, anlam bakımından kabul edilebilir olduğunu belirttiği halde (bkz. TMEN I, s. 115), daha sonra, Poppe'nin Türkçede bir *-kt-* > *-t* gelişmesi için pek az örnek getirdiğini ileri sürerek, Mo. *aġta* = Tü. *at* etimolojisini şüpheli saymıştır (bkz. TMEN II, s. 5). Aynı bilgin, en yeni yazılarından birinde, Halaçça *hat* şeklini de dikkate alarak, Türkçe *at* sözünün en eski şeklinin **pakta* olabileceğini düşünmekte, böylece de Poppe'nin bu etimolojisini yeniden kabul etme eğiliminde olduğunu göstermektedir (bkz. TDAY 1975-1976, s. 29).

Poppe'nin Ön Türkçedeki *-kt-* > *-t* gelişmesi için pek az örnek verdiği doğrudur. Ancak bu, Ön Türkçede bu türden bir gelişme oldu-

¹ Nikolaus Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil 1: Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1960, s. 89.

ğunu kesin olarak kanıtlayacak başka örnekler bulunamayacağı anlamına gelmez. Altay dilleri alanında yapılacak bir sözlük araştırması bu türden başka örneklerin de bulunduğunu ortaya koyabilir. Nitekim ben, oldukça hızlı sayılabilecek bir tarama sonunda, Ön Türkçedeki *-kt-* > *-t* gelişmesi için en az dört örnek daha bulduğum kanısındayım. Bu yazıda, Pöppe'ninkilerle birlikte, bu Altayca söz denkliklerini vermek istiyorum.

Örneklere geçmeden önce şunu da belirteyim ki, gerek Mo. *ağta* = Tü. *at*, gerekse Mo. *bağta-* = Tü. *bat-* söz denkliği anlam bakımından da sağlamdır. Doerfer'in de belirtmiş olduğu gibi (bkz. TMEN I, 115), *at* sözü birçok Türk dilinde "iğdiş, iğdiş edilmiş at" anlamında kullanılmaktadır: krş. Yak. *at* "iğdiş, iğdiş edilmiş at", *at oyus* "iğdiş edilmiş öküz", *attā-* "iğdiş etmek" <**at-la-*, *attammıt atır* "iğdiş edilmiş aygır", Tuv. *a't* "iğdiş at, at", Kırg. *at ay. vb.* Bu örnekler, *at* sözünün Türkçedeki ilk anlamının "iğdiş edilmiş at" olduğunu açıkça göstermektedir. "Sığmak, içine girmek, içine almak" anlamındaki Mo. *bağta-* edimi ile Türkçe *bat-* edimi arasındaki anlam ilişkisi de açıktır. Bilindiği gibi, *Mukaddimetü-l-edeb*'te Mo. *bağta-* edimi Türkçe *bat-* ile karşılanmıştır: *bağtaba şirüda* = *battı topraqqa*, *bağtaba usundu* = *battı suya*, *bağtaqsan* = *batqan*, vb. (Muk. s. 111).

Şimdi örneklere geçebiliriz.

Alt. **kt* = Mo. *gt / gt* = Ma. *kt / kd* = Tü. *-t*

1) Mo. *ağta* "iğdiş edilmiş at, iğdiş", GT (*Gizli Tarih*) *ahta ay.*, Hal. *agt(an)*, Bur. *agta ay.*, Mo. *ağtala-* "iğdiş etmek", Muk. *axtala-* ay., Hal. *agtlā-* ay., Mo. *ağtaçi(n)* "at çobanı", Hal. *agtçin ay.* <**akta*

~ Ma. *akta* "iğdiş", *akta morin* "iğdiş at", *aktala-* "iğdiş etmek", Tung. *akta-*, *atta-* "geyiği iğdiş etmek", *aktakī*, *aktavkī*, *aktapkī* "iğdiş geyik", *aktalān* "iğdiş geyikleri olan", Ev. *āt-* "iğdiş etmek" (<**akta-*), *ata*, *ataka* "iğdiş geyik" <**akta*

~ Tü. (Genel Türkçe) *at* "at" (< "iğdiş edilmiş at"), Yak. *at* "at, iğdiş, iğdiş edilmiş", *at oyus* "iğdiş öküz", *attā-* "iğdiş etmek", <**at-la-* *attammıt* (<**atlanmış*) *atır* "iğdiş edilmiş aygır", Çuv. *ut* "at" <**at*, Kırg. vb. *at* "at, iğdiş edilmiş at", Tuv. *a't ay.* <**akt* <**aktā*

2) Mo. *bağta-* "sığmak, içine girmek, içine almak", Muk. *bağta-* "batmak, gark olmak", *baqtā-* (< *bağtaya-*) "batırmak, sığdırmak",

Hal. *bagtā*- “sığmak, içine girmek”, Bur. *bagta*- ay., Mngr. *pagda*- ay., Mog. *baxta*- ay. <**bakta*-

~ Ma. *bakta*- “sığmak, içine girmek”, *baktabu*- “kapsamak, içine almak”, Sol. *bakta*-, *batta*- “sığmak, içine girmek”, Tung. *bati*-, *bat*- ay. (? < Yak. *bat*-) <**bakta*-

~ Tü. *bat*- “batmak, girmek, içine girmek”, Yak. *bat*- “sığmak, içine girmek” (örn.: *Bu kinigeler cāhukka bappattar* “Bu kitaplar sandığa sığmaz”) *batar*- “sığdırmak, aldirmek” <**batur*-, *batılın*- “batmak, içine batmak”, Çuv. *put*- “batmak, dalmak, içinde kaybolmak, gark olmak” <**bat*-, *pitan*- “saklanmak, gizlenmek” <**batın*-, *pitar*- “gizlemek, saklamak” <**batur*- (krş. MK *batur*- “saklamak, gizlemek”, örn. *Ol sözün mendin baturdı* “O, sözünü benden sakladı”), Tofa. *ba't*- “batmak” <**bakt*- <**baktā*-

3) Mo. *oğtal*-, *oğtol*- “kesmek, biçmek, doğramak”, GT *hohtol*- ay., Muk. *oqtal*- (böyle!) ay., *oqtara*- “kesilmek”, Hal. *ogtol*- “kesmek, biçmek, doğramak”, Bur. *otol*- ay. <**hogta-l*-, Mo. *oğtoçi*- “kesmek, doğramak”, GT *hohtoçi*- ay., Hal. *ogtçi*- ay. <**hogta-çi*- <**pokta*-

~ Ma. *oktala*- “burnunu kesmek” (eski bir cezalandırma yöntemi) <**hoktala*- <**poktala*-, Tung. *hökça*- “balta ile kesmek” <**hög-ça*-, *hög*- “kesmek, kesip devirmek” <**hök*- <**pök*-

~ Tü. (MK) *otur*- “(saç ve elbise) kesmek” (B.A.: *utur*-), *otul*- “kesilmek, biçilmek”, *otrul*- ay. (B.A.: *utrul*-), *otruş*- “makasla kesmekte yardım etmek” (B.A.: *utruş*-), Tuv. *odur*- “kesmek” <**otur*- < *ot-ur*- <**hokt*- <**poktā*- (Hak. *odal*- “kesmek, budamak” < Mo., Yak. *otoy*- “kesmek” <? Mo. **otayi*-)

4) Mo. *uğtu*- “karşlaşmak, gelen komşuyu karşılamak ya da kabul etmek, beklenen bir konuğu karşılamak”, GT *uhtu*-, *uhdu*- ay., Hal. *uğtā*- ay., Bur. *uğta*- ay., Mo. *uğtuburi* “karşılama”, Hal. *uğtbar* ay., Mo. *uğtuyul* “kabul ya da karşılama partisi, gelen bir konuğu karşılamakla görevlendirilen bir grup ya da topluluk”, Hal. *uğtül* ay., Mo. *uğtuyul*- et. çatı, Hal. *uğtül*- ay. < *uğtu*- <**uktü*-

~ Ma. *okdo*- “karşılama gitmek, yarı yolda karşılamak, selamlamak, hoşgeldine çıkmak, (düşmanı) karşılamak” *okdono*- “karşılama çıkma, selamlamaya çıkmak” < *okdo-no*- <**okta*- <**ukta*- <**uktü*-

~ Tü. (Uyg.) *utru* “karşı, -a doğru” <**uturu* < *utur-u*, Tuv. Hak. *udur* ay. <**utur* < *utru*, Uyg. *utra* “önünde, karşısında” <**utur-a*,

Alt. *udura* ay. Uyg. *utrun* “karşı” <**utur-un*, *utruş-* “karşı koymak, karşı gelmek, direnmek” < *ut-ur-uş-*, Yak. *utarı* “karşı”, *utar-* “karşı gelmek” <**utur-* < *ut-ur-* <**ukt-* <**uktü-*

5) Mo. (Ramst.) *ota* “ot, yeşillik”, *otaçi(n)* “hekim, tabip”, Muk. *ota-çi* ay., Hal. *otoç* ay., Mo. *otaçila-* “tedavi etmek”, Hal. *otoçlo-* ay. <**oğta* <**okta*

~ Ma. *okto* “ilaç; boya” <**okta*, *oktosi* “hekim, tabip”, *oktolo-* “ilaçla tedavi etmek”, *oktosila-* ay. <**okta*

~ Tü. (Uyg.) *ot*, *oot* “ot,, yeşillik; ilaç”, *otaçi* “hekim, tabip”, Yak. *otohut* “yerli hekim, Yakut hekimi” <**ota-çit*, Çuv. *uta*, *utä* “kuru ot” <**ot*, Osm. (TS) *ot* “ilaç”, *otacı*, *otcu* “hekim, tabip”, *otala-*, *otla-* “ilaç yapmak; ilaçla tedavi etmek”, Tuv. *o't* “ot” <**okt* <**oktä*

6) Mo. *nögçi-* “geçmek, geçip gitmek ölmek”, GT *nögçi-*, *nökçi-* “geçmek (zaman hak.), ölmek”, Muk. *nögçi-* “(zaman) geçmek, göçmek, nüfuz etmek”, Hal. *nögtsö-*, (Poppe) *nügtsi-* “geçmek”, *nas nögtsö-* “ölmek” <**nökçi-* <**(n)ökti-*

~ Tü. *öt-* “geçmek, geçip gitmek, nüfuz etmek”, Yak. *öt-* “geçmek, girmek, nüfuz etmek”, Çuv. *vit-* “geçmek” <**öt-* <**ökt-* <**ökti-*

Yukarıdaki söz denkliklerinden sonuncusuna, yani Mo. *nögçi-* = Tü. *öt-* denkliğine, Mongolca şeklin başındaki /n/ fonemi dolayısıyla, itiraz edilebilir. Böyle bir itiraza karşı iki türlü savunma yapabiliriz: 1) Mongolca örnekteki sözbaşı /n/ fonemi türemedir, 2) Mongolca şekil Altaycaki durumu yansıtmaktadır; sözbaşı /n/ fonemi Ön Türkçede düşmüştür. Birinci şık savunma için, kanıt olarak, Mongol dillerinde bazı sözlerin başında türeyen /n/ sesini gösterebiliriz. Mongol dillerinde, Ramstedt'in “nunnation” adını verdiği bir /n/ türemesi olayı vardır: krş. Mo. *ölçir* “soğuğa dayanıklı” Urd. *öltsör*, *nöltsör*, Mo. *egeg* “güneş sıcaklığı, güneşle ısınmış yer” Urd. *ēg*, *nēg*, Mo. *ilçi* “sıcaklık” Urd. *iltsi*, *niltsi*, vb. (Poppe, *Intr.*, s. 166). Mongolca *nögçi-* edimindeki /n/ fonemi de, bunlar gibi, türeme olabilir. İkinci şık savunma için de şu tanıklarımız vardır: Uyg. *ür* “uzun, uzun zaman, uzun süre”, Tuv. Hak. *ür* ay., Yak. *ör* ay. = Mo. *nöri-* “uzun zaman sürmek, sürekli olmak, müzminleşmek”, *nöri(n)* “uzun süren, sürekli, müzmin”, Hal. *nör(ön)* ay., Tü. (MK) *üdig* “aşk, sevgi, ihtiras”, Uyg. *üdden-* “ihtiras ateşiyle yanmak”, MK *üdden-* “şehvetle yanıp tutuşmak” = Mo. *ucid*, *nücid* (Les.: *nöcid*) “şehvet, cinsi arzu, cinsi ihtiras” <**(n)üdid*, Tü.

ört “ateş, alev”, *örte-* “yanmak” = Mo. *nöle* “ateş, alev”, Hal. *nöl* ay., Mo. *nölede-* “yanmak, tutuşmak, alevlenmek”, Hal. *nöldö-* ay. = Tung. *nul-* “yakmak, tutuşturmak”, Ev. *nülü-* ay., vb.

* *
*

Ön Türkçedeki *-kt-* > *-t* ses gelişmesi, “fonem atlaması” adı verilebilecek bu tür seslik olayın başka söziçi ünsüz çiftlerinde de meydana gelmiş olabileceği düşüncesini akla getirir. Bu düşünce ile, Altay dilleri sözlükleri üzerinde yaptığım bir tarama çalışması sonunda bu olayın Ön Türkçede başka ünsüz çiftlerinde de meydana geldiğini saptadım. Bu ünsüz çiftleri şunlardır: **ks*, **ps*, **lt*, **rk*, **rp*.

Şimdi örnekleri görelim.

Alt. **ks* = Mo. *ğs/gs* = Ma. *ks* = Tü. *-s*

1) Mo. *ağsa-* “yükseltmek, yukarı koymak, kemere iliştmek ya da asmak”, GT *ahsa-* ay., Hal. *agsa-* ay., Mo. *ağsaya* “okluğun asıldığı kemer; kemere asılan küçük torba”, Hal. *agsā* ay., GT *hor ahsahu* “okluk” < **aksa-*

~ Ma. *aksargan* “okluğun asıldığı kemer”, *asxa-* “kemere asmak, kemere asıp salındırmak” < **axsa-* < **aksa-*

~ Tü. *as-* “asmak, salındırmak”, Çuv. *us-* ay. < **as-*, Yak. *utin-* “yükselmek, çıkmak, tırmanmak” < **asin-*, Uyg. *asin-*, *asun-* “kendi üzerine asmak, takınmak; yüksek bir yere tutunmak” < **aks-* < **aksā-*

2) Mo. *buğsi-* “gizlenmek, saklanmak”, Hal. *buğsi-* ay. < **buksi-* (krş. bir de Mo. *bögsi-* “pusuya yatmak, pusuda beklemek”)

~ Ma. *buksi-* “pusuya yatmak, pusuyu kurmak”, *buksin* “pusu”, *buksindu-*, *buksinu-* “aynı anda birkaç yerde birden pusuya yatmak”, *buksina-* “pusuya yatmağa gitmek”

~ Tü. (MK) *bus-* “saklanmak, gizlenmek, pusuya yatmak”, *busuş-* “karşılıklı pusuya yatmak”, *busuq-* “pusuya düşmek”, *busuy* “pusu” < **buks-* < **buksi-* (krş. bir de Kırg. Trkm. *buk-* “saklanmak, gizlenmek”)

3) Mo. *buğsi-*, *buğsa-* “öfkelenmek, kızmak, hiddetlenmek”, Hal. *bug-sa-* ay. < **buksa-*, **buksi-*

~ Tü. (Uyg.) *buş-*, Br. *püş-* “kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek”,

buşuy “öfke, hiddet”, *buşuy buş-* “öfkelenmek, hiddetlenmek”, Osm. *buş-*, *puş-* “öfkelenmek, kızmak”, *buşu* “öfke” < *buşuy* < *buş-uy* < **buğş-* < **bukš-*

4) Mo. *tağsi-*, *tasi-* “elle vurmak, tokatlamak, dövmek”, GT *taşi-* ay. Hal. *taşi-* ay., Bur. *taşa-* ay., Kalm. *taş-* ay. < *tasi-* < *tağsi-* < **taks-* < *tak* (yansıma) *-s-*

~ Ma. *tak seme* “katı bir şeye vurulunca çıkan ses”

~ Tü. (MK) *taşya-* “tokatlamak” < *tas-ya-* (pekiştirme; ek için krş. Ost. Gram. 211: *qapya-* “kapamak”, *yatya-ş-* “biri ile uyumak”, *yavutya-* “yaklaşmak”, vb.), *taşyaş-* “tokatlaşmak”, *taşyat-* “tokatlatmak” < *taşya-* < *tas-ya-* < **taks-* < **taks-*; Alt. *taji-* “tokatlamak” < Mo., Hak. *tazıla-* ay. < *tazı-la-* < **taz-* < Mo., Yak. *tahıy-* ay. < **taşı-* < Mo.

5) Mo. *bögsi-* “öksürmekten ya da gülmekten nefesi kesilmek, boğulacak gibi olmak”, Hal. *bögş-* ay. < **böks-*

~ Yak. *böt-* “hıçkırmak” (Harit., *Tipi*, 36, 37) < **bös-* < **böks-* < **böks-*

Bu söz denkliklerinden dördüncüsünde görüldüğü gibi, Altayca sözcüğü için ünsüz çifti *-ks-*’nin ilk unsuru Mongolcada da düşme eğilimi göstermektedir: Mo. *tağsi-*, *tasi-*, Hal. *taşi-* < **taks-* < *tak* (yansıma) *-s-*. Krş. bir de Mo. *oğtol-*, Hal. *ogtol-*, fk. Bur. *otol-*, Ma. *okto*, *oktosi*, fk. Mo. *otaçi*, Tü. *ot*, *otaçi*.

Alt. **bs* = Mo. *bs* = Tü. *-s*

1) Mo. *qabsi-* “birbirine vurmak; sıkıkmak, sıkıştırmak”, *qabsu-* “vurmak, dövmek, çarpmak”, *qabsur-* “(çok şiddetli ve soğuk rüzgâr) esmek”, *qabsur-ğa* “çok şiddetli soğuk rüzgâr”, Hal. *xavsraga* ay., *xavsra-* “çok şiddetli ve soğuk rüzgâr esmek” < **qabsura-* < **qabsu-*, **kabs-*

~ Tü. (MK) *qasırqu* “kasırğa”, Id., Ho. *qasırğa* ay., Türk. *kasırğa* ay., Az. *ğasırğa* ay., Tuv. *kazırğı* ay. < **qasur-* < *qas-ur-*; krş. Türk. *kasıp kavur-* edim koşmasındaki *kas-* “şiddetli ve soğuk rüzgâr esmek” < **kabs-* < **kabsu-*, **kabs-*; krş. bir de Yak. *xapsir* “(ilkbahardaki) karlı ve rüzgârlı soğuk” < Mo. **qabsiyur* < *qabsi-γur*

2) Mo. *ebsiye-* “esnemek”, Hal. *evşe-* ay., Kalm. *ewşē-* ay., Mo. *ebsi-yel* “esneme”, Hal. *evşel* ay. < *ebsiye-l* < **ebsiñe-* < *ebsi-ñe-*

~ Tü. (MK) *esne*– “esnemek; (rüzgâr) esmek”, Alt. *este*– ay. < **esne*–, Tuv. *eze*–, Hak. *ize*– ay. < **ese*– < *es-e*–, Çuv. *anasla*– “esneme” < **enesle*– *anas* “esneme” < **enes* < **esen*, MK vb. *esin* “rüzgâr”, Osm. *esin*, *esen* ay. < *es*–, *esne*– < *esin-e*–; krş. MK *ewüs*– “savurmak”, *e-wüsgü* “savurma aygıtı”, Trkm. *ös*–, *övüs*– “(rüzgâr) esmek” < *ewüs*–, Osm. (TS) *evs*– “savurmak, hububatı savurmak”, *evsecek* “kalbur, elek” < *ewüs*– < **ebis*– < **ebs*– < **ebsi*–

Alt. **lt* = Mo. *lt* = Ma.–Tung. *lt* = Tü. –*t*

Türkçede /t/ önündeki /l/ foneminin düşüp kendinden önceki ünlüyü uzatabileceğini ilk kez düşünen Radloff olmuştur. Yakutçadaki uzun ünlülerin kökeni sorununa değinen W. Radloff, böylece, Yakutça *büt* sözünü Mongolca *bulçin* “kas, adale” ile karşılaştırmış, *büt* sözünün daha eski bir **bult* şeklinden gelmiş olabileceğini ileri sürmüştü¹. Ramsstedt, Radloff’un bu Türkçe-Mongolca etimolojisi üzerinde durmamış ve onu benimsememiştir. Oysa, Tü. *büt* = Mo. *bulçin* etimolojisi, gerek ses gerekse anlam bakımından, sağlam görünüyor. Burada vereceğim ikinci etimoloji de Radloff’un teorisini destekler niteliktedir.

1) Mo. *bulçin* “baldır, bacak ya da koldaki kas, kaslar”, Hal. *bulçin* ay. Kalm. *bultşn* ay., *kölēn bultşn* “baldır kası, baldır” (> Kırg. *bulçun* ay.) < **bultı(n)*

~ Tü. *but* “bacak, kalça”, Az. *bud* ay., Trkm. Yak. *büt* ay. < **bult* < **bultı*

2) Mo. *keltele*– “kırmak, gedik açmak, kertmek, çentmek” < *kelte-le*– (yineleme çatısı), Muk. *keltel*– ay., Hal. *xeltle*– ay., Muk. *keltere*– (edilgen çatı), Hal. *xeltre*– ay. < **kelte*–

~ Tung. *kelte*– “kırmak, kesmek”, Nan. *keltē* “parça, kesik”, *kelte*– “kesilmek, parçalanmak”, *kelteke* “kesik, kırık, gedik”, *kelteli*– “kesmek, kırmak, yarmak” < **kelte*–

Tü. *ketik* “gedik, kertik”, Trk. *gedik*, Az. *gädik* ay. < **kätük*, Trkm. *gädik* ay. < **kätük*, Trkm. *gāt*– “gedik açmak, delik açmak, kırmak, kesmek” < **kāt*– < **kelt*– < **keltē*–

Bu iki Altayca etimolojiyi, Ana Türkçedeki uzun ünlülerin kaynağını inceleyen yazımda da vermiştim (bkz. *On the Origin of Primary*

¹ W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türkssprachen*, Leipzig 1882, ss. 77, 83.

Long Vowels in Turkic, UAJb., c. 48, s. 235). Bir ünlümsünün (*sonant*) yitimi ile önceki ünlünün uzaması dil biliminde örneklerine sık-sık rastlanan bir seslik olgudur. Aynı olay, Altayca *rk ünsüz çiftindeki /r/ foneminin Ön Türkçede düşmesi ile de meydana gelmiştir. Şimdi bu örnekleri göreceğiz.

Alt. *rk* = Mo. *rk* = Tü. *q/k*

1) Mo. *arkira-* “hırlamak, kükremek”, Hal. *arxira-* ay., Kalm. *ärkr-*, *ärkl-* “(köpek) hırlamak” <**arkira-* (> Kırg. *arkira-* “kükremek, bağırarak, böğürmek”, Kaz. *arkira-* “(aygır) yüksek sesle kişnemek”, Kklp. *arkira-* “(sel) hızla ve gürültüyle akıp gitmek”)

~ Ma. *ar* “bağirtı, çağirtı”, *ar seme* “yüksek sesle bağırma”, *axura-* “bağırarak” <**arkira-* (? < Mo.)

~ Tü. *akır-* “bağırarak, çağırarak, haykırmak; kükremek; anırmak”, Tefs. *aqırmaq* “bağırma, anırtı”, *eşek aqırmaqı* “eşek anırması”, Alt. *ayır-*, *ayırt-* “bağırarak, böğürmek”, Osm. (TS) *ayır-* “(arслан) kükremek; (eşek) anırmak” <**ākır-* <**arkır-* <**arkira-*; krş. Tuv. *algır-* “bağırarak, böğürmek” <**arkır-*, Yak. *argıy-* “yüksek sesle bağırarak” <**arkı-* < *ar kı-*, Trkm. *arla-* “yüksek sesle bağırarak, böğürmek” < *ar-la-*

2) Mo. *barkira-* “bağırarak, haykırmak”, Hal. *barxira-*, *baxira-* ay., Kalm. *barkr-* ay. <**barkira-* < *bar-kıra-* (> Kaz. Kırg. *barkira-* ay., Yak. *bakkırā-* ay. <**barkira-*), Mo. *bar* (yansıma), Bur. *bar-bar dūgar-* “bar bar bağırarak”

~ Ma. *baykara-* ay., Tung. *barkirā-* ay. (? < Yak.), Sol. *bikkirā-* ay. <**barkira-*, Ma. *bar bar seme*, *bar bir seme* “gürültü, patırtı, yüksek sesle gevezelik etme”

~ Tü. (MK) *baqır-*, *bāqır-* “bağırarak”, Tefs. *baqramaq* “bağırma, böğürme”, *teveleriñ bozlamaqı baqramaqı* “devlerin böğürmesi ve bağırması”, Kaz. Kırg. vb. *bakır-* “bağırarak”, Y. Uyg. *waqira-* ay., Trk. Az. *bayır-* ay., Trkm. *bāyır-* ay. <**bākır-* <**barkır-* <**barkirā-*; krş. Yak. *bar gın-* “gürültü etmek”, *barı-lā-* “şiddetli gürültü koparmak” <**bar-la-*, Trk. *bar bar baqır-* vb.

3) Mo. *çar* “(yansıma) ses, gürültü, patırtı”, *çargı-* “çingırdamak, keskin ve cırlak bir ses çıkarmak” <**çarki-* < *çar ki-*, *çar ki-* “cırlamak; gıcırdamak”, *çar çir ki-* “cızırdamak”, Hal. *tsargı-* “cırlamak;

gıcırdamak” < *çarkı- (Kırg. çarkıra- “bağırarak, çağırarak; çağıldamak” < Mo., Yak. çakkırā- “çağiltı ile akmak” < *çarkıra- < Mo.

~ Ma. çarki- “çingırdamak, tıngırdamak”, çar çir “(et) cızırdamak”

~ Tü. çakır- “bağırarak, çağırarak, davet etmek”, Tefs. çağur-, çağur-, çağır- ay., Çuv. şuxar- “bağırarak, çağırarak” < *çakır-, Trk. Az. çayır- “bağırarak, çağırarak, davet etmek”, Trkm. çāyır- ay. < *çākır- < *çarkır- < *çarkırā-; krş. Trkm. çarlak “martı” < *çarla-k < çar-la-

4) Mo. çirkire- “gürültü koparmak, çığlık atmak”, Kalm. tşir tşir ge- “çingırdamak” < çir çir ki-; (krş. Kırg. çirkıra- “cırlamak, cıyak cıyak bağırarak, çığlık atmak” < Mo., Kaz. Kklp. şirkıra- “(çocuk) bağırıp çağırarak, çığlık atmak” < *çirkıra- < Mo., Yak. sıkkırā- “gürültü koparmak, çağıldamak” < *sirkıra- < *çirkıra- < Mo.)

~ Osm. (TS) çıyır- “bağırarak, çağırarak”, çıyırış- “(kuşlar) ötüşmek”, çıyirt- “bağırarak, ilan ettirmek”, çıyirtma “ney ve kaval gibi nefesle çalınan bir saz”, Trk. Az. çıyır- “bağırarak, çağırarak, feryat etmek”, Trkm. çiyır- ay. < *çikır- < *çirkır- < *çirkırā-; krş. Kırg. çir et- “çığlık koparmak, feryat etmek”, Yak. çirilā- “ses çıkarmak, çağıldamak” < *çir-la-

5) Mo. kekere- “geğirtmek”, Hal. xexre- ay., Kalm. kekr- ay. < *kekire- < *kerkire-, Kalm. kē “gürültü, bağırarak” < *ker

~ Ma. ker “geğirti, geğirirken çıkan ses”, kekere- “geğirmek” < *kerkire-

~ Tü. kekir- “geğirmek”, Tuv. Alt. kegir-, ay., Hak. kigir- ay., Yak. keyert- ay. < *kekir-t-, Çuv. kakar- ay. < *kekir-, Gag. gīr- ay., Trk. geğir-, ay., Az. gāyir- ay. < *kākir-, Trkm. gāgir- ay. < *kākir- < *kerkir- < *kerkirē-

6) Mo. orkira- “kükremek, bağırarak, horlamak, Hal. orxiro- ay., Kalm. orkr-, orkl- bağırarak, kükremek, gürlmek” < *orkıra-, < or-kıra-, Mo. orila- “avazı çıktığı kadar bağırarak, haykırmak”, Hal. orilo- “ağlamak, hıçkırmak, böğürmek, bağırarak, haykırmak”, Kalm. orl- “bağırarak, çağırarak” < *or-la.

~ Ma. or “kaplanların çıkardığı ses, hırlama”

~ Tuv. Alt. *oyur-* “(hayvan) bağırmak, böğürmek”, Alt. *oyur-* “yüksek sesle ağlamak” < **ōkır-* < **orkır-* < **orkırā-*; krş. MK *orıla-* “bağırmak” < **orla-*, Hak. *orla-* “(ayı) bağırmak, böğürmek”, Yak. *orulā-* “(ağrı ya da acıdan) bağırmak, böğürmek” < **orla-* < *or-la-*. (Altayca **orkıra-* ediminin Türkçedeki başka bir gelişimi için aşağıya bakınız).

Altaycada /r/ fonemi ile sonlanan bir yankılıktan *-kıra-* / *-kire-* eki ile türemiş edimlerin bazıları Ana Türkçede yukarıdakinden farklı bir gelişmeye uğramışlardır. Bu gelişme, yankılık sonundaki /r/ fonemi ile *-kıra-* / *-kire-* ekindeki dar ünlünün yitimidir. Başka bir deyişle, Altayca **rkıra-* > Ana Türkçe *-kra-*, Alt. **rkire-* > AT *-kre-*. Aşağıda bu gelişmenin örneklerini göreceğiz.

1) Mo. *çorkıra-*, *çurkıra-* “ulumak, bağırmak, yüksek sesle konuşmak”, Hal. *tsurxira-* “gürültü koparmak, yüksek sesle konuşmak, (çok kişi) bağırmak”, Mo. *çurkiral* “bağırtı, gürültü, uğultu”, Hal. *tsurxiral* ay., Mo. *çurkiran ukila-* “hıçkırarak ağlamak”, Hal. *tsurxiran uxila-* ay. < **çur-kıra-*, **çorkıra-*; Mo. *çor* “gürültü, velvele, şamata”, Hal. *tsor* ay., Mo. *çor çor ki-* “gürültü patırtı etmek, velvele koparmak”, Hal. *tsor tsor xī-* ay.

~ Ma. *çur çur seme* “çatapat ve şenlik fişekleri sesi”

~ Uyg., MK *çoqra-* “kaynamak, fokurdamak”, Osm. (TS) *çoqra-* ay., MK *çoqrama yul* “suyu çok bol olan, kaynayan, fişkiran kaynak”, Uyg. *çoqrat-*, *çoqurat-* “kaynatmak, fokurdatmak”, CC, Krm. *çokrak* “kaynak, pınar” < *çokra-k* < **çorkra-* < **çorkırā-*

2) Mo. *kürkire-* “hırlamak, homurdamak, hırıldamak” (çağlayan vb.) gürlemek”, Hal. *xürxre-* “hırlamak, gürlemek”, Kalm. *kürkr-*, *kürkl-* “(köpek) hırlamak, hırıldamak; kükremek, gürlemek” < *kürkire-* < *kür-kire-*, Kalm. *kür* “şiddetli gürültü, gürleme”.

~ Ma. *kur* “birbirine hırlayan kaplanların ve başka hayvanların çıkardığı ses” < **kür*, *gur seme* “hırıldama” < **gür*

~ Uyg. *kükire-*, *kükre-* “(gök) gürlemek”, MK *kükre-* “(deve) kükremek; (gök) gürlemek”, Uyg. *kükrege* “gök gürültüsü”, Trk. *kükre-* “(öfkeden) yüksek sesle bağırmak; gürlemek”, Az. *kükra-* ay., Trkm. *kükre-* “(deve) kızırmak, dişi aramak; (bir şeye ya da bir kimseye kızıp) bağırmak, çağırarak” Tat. Bşk. vb. *kükre-* “(gök) gürlemek”, Krç.-Blk.

küküre- ay. < **kürkire-*; krş. Trk. Trkm. vb. *gürle-* “(gök) gürlemek” < **kür-le-*, Çuv. *kërle-* ay. < **kür-le-*.

3) Mo. *orkira-* “kükremek, bağırarak, hırlamak” (yuk. bkz.)

~ Ma. *or* “kaplanların çıkardığı ses, hırlama”.

~ Tü. (MK) *ogra-* “alçak sesle kişnemek”, *ograş-* “birlikte kişnemek”. Kırg. *okuran-* “alçak sesle kişnemek” < **okıra-n-*, Trkm. *hokran-* ay. < **okra-n* < **orkra-* < **orkıra-* (Bu edimin Türkçedeki başka bir gelişimi için yuk. bkz.).

4) Mo. *sirkire-*, *sirkira-* “sızlamak, yanmak (acı biber vb. gibi şeyler yemekten); ağrımak, sızlamak (romatizma vb. hastalıklar nedeniyle)” Hal. *şarxira-* ay., Kalm. *şarkr-*, *şarkl-* ay. < **sirkıra-* (> Kırg. *sirkıra-* “ağrımak, sızlamak”, Trkm. *sirkıra-* ay., Özb. *sirqira-* ay.).

~ Tat. *sıkra-*, *sıkran-* “ağrımak, sızlamak”, Bşk. *hıkra-*, *hıkran-* ay. < *sıkra-* < **sirkıra-* < **sirkıra-*, Y. Uyg. *siqira-* ay. < **sirkıra-*

5) Mo. *surkira-* “(rüzgâr) ıslık çalmak, (uçan bir ok gibi) vınlamak”, Hal. *surxira-* ay., Kalm. *surkl-*, *surkr-* “hızlı hızlı solumak, burun çalmak”, Mo. *sürkire-* “(rüzgâr) ıslık çalmak”, Kalm. *şürkl-*, *şürkr-* ay. < *sürkire-*, *surkira-* < **surkıra-*.

~ Tü. (CC) *soxran-* “yas tutmak, matem etmek”, Osm. (TS) *soqran-* “homurdanmak, söylenmek”, Tat. *sukran-* “mırıldanmak, sızlanmak, yakınmak, şikâyet etmek, homurdanmak, söylenmek”, Bşk. *hukran-* ay. < *sukra-n-* < **sorkra-* < **sorkıra-*; Tuv. *sokkur-* “ah vah etmek, ah çekmek, esef etmek, hayıflanmak” < **sorkur-* < **sorkur-* < **sorkıră-*

Alt. **rp* = Mo. *rb* = Tung. *pp* < **rp* = Tü. *-p*

Yukarıdaki gelişme için de Altayca bir söz denkliği bulunduğu kamısındayım. Bu denklik şudur:

Mo. *sirbe-*, *sirbi-* “süpürmek”, Hal. *şirve-* ay., Kalm. *şirwe-*, *şirw-* ay. Mo. *sirbegül*, *sirbigür* “süpürge”, Hal. *şirvül* ay., Kalm. *şirwül*, *şirwül* ay. < *sirbi-gür* < **sirpi-*, **sirpe-* (krş. Mo. *sigür* “süpürge”, *sigürde-* “süpürmek”, Hal. *şürde-*, Urd. *şürde-* ay.)

~ Tung. *sippiy-* “süpürmek” < **sirpi-* (yoksa < Yak. *sippiy-* ?)

~ Tü. (Uyg). *sipir-* “süpürmek”, Alt., Krç.-Balk. vb. *sibir-* ay., Tat. *sibir-* ay., Bşk. *hipir-* ay., Kaz., Kklp., Nog. *sıpir-* ay., Hak. *sı-*

bir- ay., Kırg. *şıpur-*, *sıpur-* ay., MK, Trk., Az., Trkm. vb. *süpür-* < **sipür-* < *sipir-* < *sip-ir-* < **sirp-* < **sirpî-*, **sirpě-*; krş. Trkm. *sübse*, *süpse* “süpürge”, Kklp *sipse* ay. < *sip-se* (ek için krş. *Ost. Gram.* 135: *yelpise* “yelpaze” < *yelpe-se*, Trkm. *yelpesele-* “yelpazelemek” < **yelpese*, *yelpe-* ay. < **yelpe-*, Uyg. *yelpe-* “yelpazelemek”, Trk. *yelpaze* < **yelpese*); Çuv. *şıpır* “süpürge” < **sipir*, Yak. *sippiy-* “süpürmek” < **sirpi-* < Mo., *sippir* “süpürge” < **sirpigür* < Mo., Tuv. *şirbi-* “süpürmek” < Mo.

Bilindiği gibi, Poppe, Mo. *sigür* (ona göre < **siwūr* < **sipūr*) “süpürge” sözünü *sigü-* (ona göre < **sipū-*) “süzmek, elemek, taramak”, ediminden getirir ve bu edimi Türkçe *sipir-* “süpürmek” edimi ile birleştirir (Verg. 47, 48), Ramstedt de Kalm. *şū-* (< *sigü-*) “elemek, elekten geçirmek, süzmek” ediminin Türkçe *süpür-* (< **sip-ür-*) edimi ile birleştirilebileceğini düşünmüştü (KW, 372). Bu etimoloji anlam bakımından sağlam görünmüyor. Bizce, Mo. *sigü-*, *sigür-*, *sigüre-* “süzmek, filtreden geçirmek” edimleri Türkçe aynı anlamdaki *süz-* (< **süz-*) edimi ile denктаş (*cognate*) olabilir (bkz. *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, s. 240 ve *On the Origin of Primary Long Vowels*, UAJb, c. 48, s. 234). Türkçe *süz-* edimindeki ünlünün uzunluğu için şu tanıklarımız vardır: MK (I, 50) *süz-*, Özb. (Buhara) *syūs-*, *şūs-* (< **süz-*) ve Mac. *szúr-* (*şür-*) “süzmek” (< Eski Bulgar Türkçesi). Mo. *sigü-*, *sigür-* ve *sigüre-* şekillerindeki *igü* ses grubunun büzülmesi için krş. Muk. 337 *şū-* “süzmek”, Hal. *şū-* ay., Kalm. *şū-* ay., Alt. *şū-* ay. (< Mo.), Hak. *sū-* ay. (< Mo.), Tuv. *şüre-* ay. (< Mo.), Yak. *sürt-* ay. (< Mo. *sigür-* + *-t-*) vb. Bu durumda, Mo. *sigür* < **si-gür* olabilir. Altayca edim kökü **si-* için krş. Tü. vb. *sil-*, Trkm. *sil-* “silmek” < **si-l-*.

Son olarak, bir Mo. *bl* = Ma.-Tu. *-l-*, *-l-* = Tü. *-l* ses denkliğinden söz edilebileceği kanısında olduğumu belirtmek isterim. Bu ses denkliliği için bulduğum örnek şudur:

Mo. *ab-*, *abu-* (*-u-* bağlama ünlüsü) “almak, kavramak, tutmak; kabul etmek; elde etmek, kazanmak”, Hal. *av-* ay., Bur. *aba-* ay., Kalm. *aw-* ay., Mo. *abliya* “gayrimeşru kazanç, rüşvet”, Hal. *avliga* ay., Mo. *abliyaçi* “rüşvet alıcı”, Hal. *avligaç* ay. < *ab-liya* < **abli-ya* < **abl-ya*, Mo. *abulya* “alm, alış, alacak”, Hal. *avlaga* ay., Kalm. *awl-yan* “alm, alacak; rüşvet” < **abliyan*, **abulyan* (< *abli-ya*, *abul-ya*), Mo. *abulça-* “birlikte almak”, Hal. *avaltsa-* ay. < *abu-lça-* (< **abul-ça-*)

~ Ma. *ali-* “almak, kabul etmek; ele şahin almak; dayanmak, tahammül etmek”, Tung. *ali-*, *al-* “almak, ele almak”, *alivun* “teslim alma” <**al-* <**abl-*

~ Tü. *al-* “almak”, Yak. *il-* ay. <**al-*, Çuv. *il-* ay. <**il-* <**al-* <**avl-* <**abl-* <**abl-*; krş. Seyf-i Sarayi *avıl-* “almak” (Fazılov, *Starouzbekskiy Slovar*, I, s. 17).

Bilindiği gibi, Poppe, Tü. *al-* ve Ma. *ali-* edimlerini Mongolcada yalnız buyurma şekli bulunan eksik (*defective*) edim *ali!* “ver! bana ver” ile birleştirir (bkz. *Verg.*, 75, 95). Sesçe çok uygun olan bu denklik anlamca pek sağlam görünmüyor. Bizim önerdiğimiz denklige de, Mongolca şekilde /l/ bulunmaması nedeniyle, itiraz edilebilir. Ancak, Mo. *ab-* ediminden türemiş *abliya* “gayrimeşru kazanç, rüşvet”, *abulya* “alım, alış, alacak”, *abulça-* “birlikte almak” gibi şekillere bakarak, bu edimin Ana Mongolcada **abl-* ya da **abul-* gibi *-l-* ya da *-l-* eki ile türetilmiş çatılarının da bulunmuş olabileceğini düşünebiliriz. Mongolcada edimlerden ad türeten *-lya* / *-lge* ekinin, Ramstedt’in de vaktiyle belirtmiş olduğu gibi, *-l-* ve *-ya* / *-ge* eklerinden oluşan birleşik bir ek olduğu açıktır (bkz. *Form*, s. 165). Bunun gibi, edimlerin birliktelik (*cooperative*) çatılarını kuran *-lça-* / *-lçe-* eki ile iştaşlık ya da karşılıklık (*reciprocal*) çatılarını türeten *-ldu* / *-ldü-* eki de birleşik eklerdir: *-lça-* ve *-ldu-*. Bu eklerin ilk unsurunun, Mongolcada bazı edimlerin yineleme (*iterative*) çatılarını kuran (örn.: *çaki-* “çakmak”, *çakil-* “tekrar tekrar çakmak” vb.) *-l-* eki olması kuvvetle muhtemeldir. Şunu da belirtelim ki ana dildeki bütün ad ve edim köklerinin akraba dillerin hepsinde yaşaması gerekmez. Bir akraba dildeki ad ya da edim köküne karşılık başka bir akraba dilde o ad ya da edimden türemiş daha geniş bir şekil bulunabilir. Burada Mo. *ki-* “yapmak, etmek, kılmak” edimi ile bu edimin Türkçe denктаşı olan *kıl-* edimini hatırlatmakla yetineceğiz. Türkçe *kıl-* şeklinin Altayca **ki-* kökünden yineleme eki *-l-* ile türemiş olduğu açıktır. Türkçe *al-* edimindeki *-l-* foneminin de aynı morfem olmaması için hiçbir neden yoktur: *al-* <**avl-* <**abl-* <**abl-*. Divan-ı Seyf-i Sarayi-deki *avıl-* şekli, bu edimin Ön Türkçedeki, dolayısıyla da Altaycadaki, ana şeklini yansıtan bir arkaizm olmalıdır.

İşte, Ön Türkçede, “fonem atlaması” diyebileceğimiz seslik olay sonucu meydana gelen ünsüz yitimi için bulabildiğim örnekler, şimdilik, bunlardır. Bu örneklerin, sayıca fazla olmamakla birlikte, Altay dillerinin soyca akrabalığı demek olan Altay dilleri teorisi için güçlü ve kan-

dırıcı kanıtlar olduğu kanısındayım. Verdiğim Altayca söz denkliklerindeki bazı Mançuca karşılıkların, örneğin *akta*, *bakta-* ve *buksi-* gibilerinin, Mongoleadan alınmış ödünç sözler olduğu ileri sürülebilir ve bu görüş savunulabilir. Ancak, tarihi dil bilimi alanında çalışan hiçbir dilci, verdiğim söz denkliklerindeki Mongolca örneklerin, örneğin *bağta-*, *oğta-*, *uğtu-*, *nögçi-*, *ağsa-*, *buğsi-* “pusuya yatmak”, *buğsi-* / *buğsa-* “kızmak, öfkelenmek”, *ebsiye-*, *bulçin*, *kelte-*, *arkira-*, *barkira-*, *kürkire-*, *orkira-*, *sirkira-*, *surkira-* ve *sirbe-* / *sirbi-* sözlerinin, sırasıyla, Türkçe *bat-*, **ot-*, **ut-*, *öt-*, *as-*, *büs-*, *buş-*, *esne-*, *büt*, **kēt-*, **ākır-*, **bākır-*, *kükre-*, **okır-* / *okra-*, *sıkra-*, *sokra-* ve **sip-* sözlerinden geldiğini iddia edemez; etse bile bu görüşünü kandırıcı kanıtlarla ispatlayamaz ve meslektaşlarına kabul ettiremez. Bunun gibi, karşılaştırmalı dil bilimi ile uğraşan hiçbir dilci yukarıdaki Türkçe şekillerin Mongoleadan alınmış ödünç sözler olduğunu ileri süremez. Gerçek şudur ki söz konusu denkliklerdeki Mongolca ve Türkçe örnekler denктаş (*cognate*) sözlerdir ve sırasıyla **bakta-*, *okta-*, **uktu-*, **(n)ökti-*, **aksa-*, **buksi-*, **buksi-* / **buksa-*, **ebsiñe-*, **bultı(n)*, **kelte-*, **arkira-*, **barkira-*, **kürkire-*, **orkira-*, **sirkira-*, **surkira-* / **sorkira-* ve **sirpe-* / **sirpi-* gibi çok daha eski ve ortak ana şekillerden gelirler. Ne Mongolca ne de Türkçe olan bu en eski şekillere Ana Altayca ya da, kısaca, Altayca şekiller demek hiç de yanlış olmaz.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

- Az. = Azerî: Azizbekov, H.E., *Azerbaycanca-Rusça Luğät*, Baku 1965.
- Alt. = Altayca (Türk dili): *Russko-Altayskiy Slovar'*, pod red. N.A. Baskakova, Moskva 1965.
- Bşk. = Başkırtça: *Başkirsko-Russkiy Slovar'*, AN SSSR, Başkirskiy Filial, Institut Istorii, Yazıka i Literaturı, Moskva 1958.
- Bur. = Buryatça: Çeremisov, K.M., *Buryat-Mongol'sko-Russkiy Slovar'*, Moskva 1951.
- CC = Codex Cumanicus: Grønebeck, Kaare, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942.
- Çuv = Çuvaşça: *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, pod red. . . M. Ya. Sirotkina, Moskva 1961.

- Doerfer, Gerhard, *Proto-Turkic: Reconstruction Problems*, TDAY 1975-1976, ss. 1-59.
- Ev. = Evence: Bkz. Tung.
- Form. = Ramstedt, G.J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, II: *Formenlehre*, Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto, (= MSFOu 10: 2), Helsinki 1952.
- Gag. = Gagauzca: *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar'*, sostavili G. A. Gaydarci, Ye. K. Koltsa, L.A. Pokrovskaya, B.P. Tukan, Moskva 1973.
- GT = Gizli Tarih: Haenisch, Erich, *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi)*, *Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig 1939.
- Fazilov, Ergaş, *Starouzbekskiy Slovar'* I, II, Taşkent 1966, 1971.
- Hak. = Hakasça: *Khakasskiy-Russkiy Slovar'*, pod red. D.İ. Çankova, Moskva 1961.
- Hal. = Halha: Luvsandendev, A., *Mongol-Oros Tol'*, Moskva 1957.
- Intr. = Poppe, Nicholas, *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, (= MSFOu 110), Helsinki 1955.
- Kalm. Kalmukça: Ramstedt, G.J., *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki 1935.
- Kaz. = Kazakça: *Russko-Kazakhskiy Slovar'*, pod red. Prof. N.T. Sauranbayeva, Moskva 1954.
- Kırg. = Kırgızca: Yudahin, K.K., *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, Moskva 1965.
- Kk1p. = Karakalpakça: *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, pod red. Prof. N.A. Baskakova, Moskva 1958.
- Krç.-Blk. = Karaçayca-Balkarca: *Russko-Karaçayevo-Balkarskiy Slovar'* pod red. Kh. İ. Suyunçeva i İ. Kh. Urusbiyeva, Moskva 1965.
- Krm. = Kırım diyalekti: Bkz. Radlov.
- KW = Kalmückisches Wörterbuch: Bkz. Kalm.
- Ma. = Mançuca: Norman, Jerry, *A Manchu-English Dictionary*, Taipei 1967.

- MK = Mahmud Kâşgarî, *Divanü lûgat-it-türk*, çev. Besim Atalay, I, II, III ve Dizin, Ankara 1939-1943.
- Mo. = Mongolca (Edebî): Lessing ve Ferdinand D., *Mongolian-English Dictionary*, compiled by M. Haltod, John Gombojab Hangin, Serge Kasatkin and Ferdinand D. Lessing, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1960.
- Muk. = Mukaddimetü-l-edeb: Poppe, N., *Mongol'skiy Slovar Mukaddimat al-adab* I-II, Moskva-Leningrad 1938.
- Nan. = Nanayca: Bkz. Tung.
- Nog. = Nogayca: *Nogaysko-Russkiy Slovar'*, pod red. N.A. Baskakova, Moskva 1963.
- Orh. = Orhon Türkçesi: Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 69, Bloomington, Indiana 1968.
- Ost. Gram. = Bröckelmann, K., *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
- Osm. (TS) = Osmanlıca: *Tarama Sözlüğü*, I-VI, T.D.K. Yayınları 212, Ankara 1963-1972.
- Özb. = Özbekçe: *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, pod red. S.F. Akabirova, Z.M. Magrfova, A.T. Hocahanova; glavniy radaktor Prof. A.K. Borovkov, Moskva 1959.
- Radloff, W., *Phonetic der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882.
- Radlov, V.V., *Opit Slovarya Tyurkskikh Nareçiy* I-IV, St. Petersburg 1893, 1899, 1905, 1911 (SSCB'de yapılan yeni ofset baskı).
- Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.
- Sol. = Solonca: Bkz. Tung.
- Sçerbak, A.M., *O morfologičeskom sostave obraznikh glagolov tipa bakyr-čakyr-, hajkyr-*, Sovyetskaya Tyurkologiya 1971, No. 3, ss. 8-12.
- Tat. = Tatarca: *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, AN SSSR, Kazanskiy İnstitut Yazıka, Literatura i İstorii, Moskva 1966.
- Tefs. = Anonim Tefsir: Brovkov, A.K., *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva 1963.

- Tekin, Talât, *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, B-15, Ankara 1975.
- Tekin, Talât, *On the Origin of Primary Long Vowels in Turkic*, UAJb, c. 48, ss. 231-236.
- Tipı = Kharitonov L.N., *Tipı glagol'noy osnovı v yakutskom yazıke*, Moskva-Leningrad 1954.
- TMEN = Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, I: Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963; II: *Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis ta*, Wiesbaden 1967.
- Tofa = Tofa (Karagas) diyalekti: Rassadin, v. İ., *Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıka*, Ulan-Üde 1971.
- Trk. = Türkçe (Türkiye Türkçesi)
- Trkm. = Türkmençe: *Turkmensko-Russkiy Slovar'*, pod obşçey red. N. A. Baskakova, B.A. Karriyeva, M. Ya. Hamzayeva, Moskva 1968.
- Tuf. = *Et-Tuhfetüz-zekiyye fil-lugat-it-türkiyye*, çev. Besim Atalay, İstanbul 1945.
- Tung. = Tunguzca: *Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Man'çeurskikh Yazıkov, Materialı k etimologičeskomu Slovarıyu*, Tom I, otvestvennyy redaktor: V.İ. Tsintsıus, Leningrad 1975.
- Tuv. = Tuvaca: *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, pod red. A.A. Pal'mbakha, Moskva 1955.
- Tü. = Genel Türkçe.
- Urd. = Ordos diyalekti (Mongolca): Bkz. Intr.
- Uyg. = Uygurca: *Drevnetyurkskiy Slovar'*, redaktori: V.M. Nadelyayev, D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, Leningrad 1969.
- Yak. = Yakutça: *Yakutsko-Russkiy Slovar'*, pod red. P.A. Sleptsova, Moskva 1972.
- Y.Uyg. = Yeni Uygurca: *Uygursko-Russkiy Slovar' (Uygurçä-Rusçä Lugät)*, Tüzgüçi Amir Nâcib, T.R. Rahimofning tâhriri astida, Moskva 1968.